

Cieślak, Edmund

"Ustawa o rządzie (Regimentsnottel) Prus Księżęcych z roku 1542. Studium z dziejów przemian społecznych i politycznych w lennie pruskim" Janusz Małek, "Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu" R. 72, 1967, z. 2 : [recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 521-524

1971

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Janusz Małłek, *Ustawa o rządzie (Regimentsnottel) Prus Książęcych z roku 1542. Studium z dziejów przemian społecznych i politycznych w lennie pruskim*, Toruń 1967, ss. 232, Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Rocznik 72, zeszyt 2.

Praca Janusza Małłki dotyczy przełomowego okresu w dziejach Prus Książęcych, kiedy po sekularyzacji Zakonu Krzyżackiego i jego państwa trzeba było dostosować formy rządów do nowej sytuacji prawnej lenna pruskiego. Sekularyzacja spowodowała bowiem nie tylko ułożenie na odmiennych warunkach stosunków polsko-pruskich, ale również postawiła sekularyzowane Księstwo w niekorzystnej, izolowanej sytuacji międzynarodowej, a w stosunkach wewnętrznych pociągnęła za sobą głębokie przemiany polityczne i społeczne. W tym ostatnim zakresie przede wszystkim otworzyła drogę do wzrostu wpływów stanowych na rządy w państwie, do czego, jak wiadomo, Zakon Krzyżacki za wszelką cenę nie chciał dopuścić¹.

Autor w istocie rzeczy nie zawęził swej pracy do samej ustawy o rządzie z 1542 roku, a w szerokim zakresie zajął się przemianami społeczno-politycznymi w Prusach Książęcych, które doprowadziły do wydania takiego, a nie innego sprecyzowania powyższej ustawy. W omawianej pracy obserwujemy zatem dosyć rzadki wyjątek, kiedy podtytuł nie określa zawężenia tematu, a wręcz przeciwnie sygnalizuje rozszerzenie głównego tytułu pracy. Autor niewątpliwie słusznie postawił jako cel swoich badań nie tylko prawną analizę ustawy o rządzie z 1542 r., ale w szerokim zakresie zajął się wydarzeniami i tłem politycznym oraz społecznym, które doprowadziły do wydania tej ustawy. Zastosowaną przez siebie metodę autor określił jako „wielowarstwową metodę badania zjawiska społecznego albo faktu historycznego” (s. 6), chociaż wcześniej określił ją prościej i konkretniej „należało przecież szukać genyzy zmian politycznych w sytuacji społeczno-gospodarczej, a tę z kolei badać w jakiejś mierze na tle geografii kraju” (s. 6).

Kwerenda archiwalna poza sześcioma tomami opisów recessów sejmku Prus Książęcych (WAP Olsztyn) dała raczej skromne wyniki. Autor słusznie zwraca uwagę, że dla podjętego tematu należało przede wszystkim wykorzystać dokumenty z byłego archiwum królewieckiego, obecnie znajdujące się w Getyndze. Do tego archiwum jednak bezpośrednio nie dotarł, co jest rzeczą zrozumiałą. Tym niemniej nie wyjaśnił, dlaczego uzyskał mikrofilm tylko jednego dokumentu z tego archiwum. Czy nie można było w szerszym zakresie posłużyć się mikrofilmem dla wykorzystania zasobów tego archiwum?

W rozdziale I autor zajął się w szerokim zakresie rozwojem gospodarczym i społecznym Prus Książęcych w połowie XVI wieku, wykorzystując szczegółowo dotychczasowe ustalenia, oceniając je krytycznie i sięgając niejednokrotnie do danych późniejszych z XVII wieku w wypadku braku danych z XVI wieku. Rozdział ten zapatrzył w liczne tabele i zestawienia, często bardzo szczegółowe. Nasuwać się tutaj może pewna wątpliwość co do celowości przytaczania tych wszystkich danych, pamiętając, że analiza rozwoju społeczno-gospodarczego Prus Książęcych nie jest głównym celem pracy. Dla omawianej tematyki celowe byłoby ograniczenie się głównie do spojrzenia syntetycznego poprzez przytoczenie informacji całościowych (jak np. w tabeli 3 s. 24) oraz do zilustrowania zaszłych zmian. Tymczasem z jednej strony w niektórych wypadkach brak interpretacji przez autora przytoczonych licznych danych szczegółowych, z drugiej zaś czasami brak podbudowy dla stwierdzeń autora. Tak np. na s. 20 autor pisze: „Tabela 4 potwierdza, iż na przestrzeni stu lat w starostwach Pastęk i Miłakowo nie nastąpiły większe zmiany we własności ziemskiej” — zdanie nieścisłe, gdyż tabela 4 dotyczy tylko roku 1540 i nie pokazuje żadnych zmian na przestrzeni stu lat (jej tytuł: *Stan osadnictwa Górnych Prus w r. 1540*). Z dalszego zdania autora można wnioskować, że zapewne chodzi o porównanie danych dotyczących wymienionych starostw w tabelach 4 i 5. Tutaj należałoby ocenić wyliczeń wykazujących słuszność stwierdzenia autora, ale ich brak. One mogłyby dopiero pokazać, co właściwie autor ma na myśli. Czy chodzi o proporcje pomiędzy poszczególnymi rodzajami własności, raz dla roku 1540 wykazane na podstawie stanu osadnictwa, drugi raz dla roku 1663 w oparciu o liczbę łanów? Jeżeli tak,

¹ *Władztwo Polski w Prusiech Zakonnych i Książęcych (1454—1657). Wybór źródeł*. Opr. A. Vetulani, Wrocław 1953, ss. XIII i n.; K. Górski, *Państwo krzyżackie w Prusach*, Gdańsk-Bydgoszcz 1946, ss. 163 i n.

to jednak na przykładzie w starostwie Pasiek zaszyły pewne zmiany, jak to wynika z załączonych obliczeń:

Rok	Szlachecka	Wolnych	Książęca	Proporcje %		
				Szlachecka	Wolnych	Książęca
1540	258	32	281	45,2	5,6	41
1663	1841	131	1361	55	4	49,2

Dane powyższe, obliczone na podstawie tabel 4 i 5, wykazują, że w starostwie Pasiek nastąpił wzrost własności książęcej, a spadek szlacheckiej. Nie wiadomo, czy tego typu wyliczenia autor miał na myśli, ale nie byłoby tych wątpliwości, gdyby sam stwierdzenie swoje poparł odpowiednimi obliczeniami.

Podobnych i innych niedomówień jest więcej. Tak np. autor stwierdza „dla szybkiego podniesienia się z upadku gospodarczego, a więc dla zwiększenia produkcji rolniczej i rzemieślniczej oraz rozwoju handlu były potrzebne trzy czynniki: dobra wydajność gleb, tania siła robocza i niskie koszty transportu” (s. 61). Autor nie uzasadnia bliżej — co niewątpliwie byłoby ciekawe i ważne — dlaczego właśnie tym trzem czynnikiem przypisuje tak wielkie znaczenie, a nie widzi wśród nich na przykład zasobów pieniężnych (kapitału)?

Podobnie autor traktuje jako oczywiste swoje uogólnienia: „Zboże znacznie lepiej niż drzewo wyraża, czy kraj jest bogaty i jaka jest jego rozwojowa tendencja ekonomiczna, jako podstawowy artykuł w gospodarce narodowej może być bowiem podstawą w odtworzeniu tak produkcji, jak konsumpcji i eksportu, a więc tego wszystkiego, co składa się na życie ekonomiczne społeczeństwa” (s. 68). Tymczasem Stanisław Hoszowski, na którego powołuje się autor, stwierdza jedynie, że badania rewolucji cen z uwagi na skąpość materiału statystycznego w pierwszej połowie XVI wieku najlepiej rozpocząć od cen zbóż jako bardziej wymownych od danych dotyczących innych towarów. S. Hoszowski pisze dalej: „ponadto zboże stanowiło w tym czasie [pierwsza połowa XVI wieku — E.C.] podstawowy artykuł w gospodarce narodowej [Polski — E.C.] (w produkcji, konsumpcji, eksporcie)”² Stwierdzenie to odnosi się do określonego okresu i kraju i nie miało w intencji S. Hoszowskiego wartości ogólnego stwierdzenia, które nadaje mu J. Małek bez przytoczenia argumentów przemawiających za takim postawieniem sprawy.

Można by przytoczyć inne jeszcze przykłady niedomówień czy nieściłości w pracy J. Małki. Nie zmienia to jednak faktu, że w rozdziale I autor podjął wielki wysiłek, aby możliwie wszechstronnie i konkretnie przedstawić proporcje potencjału gospodarczego reprezentowanego w połowie XVI wieku z jednej strony przez księcia, z drugiej przez stany pruskie oraz aby nakreślić stan rozwoju gospodarczego Prus Książęcych w XVI wieku. Jeżeli chodzi o układ sił, wynikający z potencjału gospodarczego, pomiędzy księciem a stanami, to — zdaniem autora — do połowy XVI wieku utrzymał się w zasadzie stan równowagi, który w drugiej połowie XVI wieku uległ zmianie na korzyść stanów na skutek szybkiego bogacenia się (szlachty, miast — głównie Królewca — s. 74).

Omówione przez autora w rozdziale I zjawiska i przemiany wywarły istotny wpływ na powstanie i ukształtowanie się kompetencji reprezentacji stanowej w Prusach Książęcych (rozdział II). Autor przedstawił to zagadnienie sięgając do początków uformowania się reprezentacji stanowej w tym kraju oraz wykorzystując niektóre ustalenia bogatej już literatury dotyczącej historii reprezentacji stanowej w różnych krajach europejskich. Na powstaniu i rozwoju reprezentacji stanowej w Prusach zaważyły — podobnie jak w wielu krajach europejskich — klasyczne przyczyny, zresztą wzajemnie splecione ze sobą: kłopoty finansowe panującego (potrzeba nowych podatków) oraz polityczne (w danym wypadku konflikty z Polską). O ile jednak do wojny trzynastoletniej wola samych stanów była istotną przyczyną rozwoju reprezentacji stanowej, o tyle po pokoju toruńskim ważką rolę odgrywała ona nadal jedynie w Prusach Królewskich, gdy tymczasem w Prusach Książęcych pierwszoplanowym czynnikiem w tym zakresie stała się wola władcy.

² S. Hoszowski, *The revolution of prices in Poland in the 16th and 17th centuries*, Acta Poloniae Historica, t. 2, 1959, s. 10.

Oczywiście w tym ostatnim przypadku oddziaływały nadal zarówno problemy finansowe, jak i układ stosunków czy konfliktów między lennym państwem krzyżackim a Rzeczypospolitą. Na ukształtowanie się reprezentacji stanowej Prus Książęstwa (zasada jednomyślności obrad, wybieranie posłów przez powiatowe zjazdy szlachty). Po sekularyzacji Prus układ sił pomiędzy księciem a stanami ulegał stopniowej ewolucji, od okresu przewagi księcia (1525—1529), poprzez równowagę sił do wzmocnienia roli stanów na skutek wydania *Regimentsnottel* z 1542 r.

Wydanie tego dokumentu łączyło się — jak to autor przedstawił w rozdziale III — bezpośrednio z zamiarem Albrechta wzięcia osobiście udziału w wyprawie antytureckiej. Albrecht chciał dzięki temu wyjść z izolacji politycznej na arenie międzynarodowej, a w szczególności chciał uzyskać cofnięcie banicji cesarskiej z 1532 r. Zamiar ten wymagał z jednej strony pewnych reform instytucjonalnych w państwie na wypadek nieobecności, a zwłaszcza ewentualnej śmierci księcia w czasie wyprawy, z drugiej zaś uchwalenia odpowiednich podatków dla finansowego zabezpieczenia tego przedsięwzięcia. Jedno i drugie stwarzało dla stanów pruskich piaszczynę dla przetargów z księciem w celu uzyskania nowych przywilejów i uprawnień. Z uwagi na zależność lenną Prus Książęcych od Polski istniała konieczność uzyskania akceptacji reform przewidywanych w *Regimentsnottel* przez Rzeczypospolitą (rozdział IV).

Główny przedmiot badań autora — *Regimentsnottel* — poddany został szczegółowej analizie w rozdziale V. Szereg reform przewidzianych w tym dokumencie wynikał z faktu wprowadzenia reformacji w Prusach Książęcych. Do tej grupy zaliczyć należy przede wszystkim unormowanie sytuacji prawnej, sposobu powoływania, obowiązków oraz zaopatrzenia materialnego biskupów Prus Książęcych. Opowiedzieli się oni nie tylko po stronie reformacji, ale zrygnowali na rzecz księcia z posiadanych uprawnień władzy świeckiej oraz majątków ziemskich. W oddzielnych paragrafach zapewniono odpowiednie zaopatrzenie żonie i córce księcia Albrechta. Najistotniejsze i najważniejsze postanowienia *Regimentsnottel* dotyczyły spraw rządzenia państwem. Z tego zakresu unormowano skład Rady Naczelnej, regencji, problem stałego pobytu w kraju książąt dopuszczonych do lenna, zarządu dworem książęcym i dochodami państwa oraz wiele innych spraw.

Wśród reform przewidzianych w *Regimentsnottel* czołowe znaczenie przypisać należy postanowieniom odnoszącym się do Rady Naczelnej. Warto nadmienić, że *Regimentsnottel* ustalała jedynie, jacy dostojnicy wchodzić mają w skład tej 14—16-osobowej Rady i z jakich kręgów (indygenów) rekrutować się mają niektórzy z nich. Rada ta istniała już wcześniej, ale miała jedynie uprawnienia doradcze. Zdaniem autora, reformy z 1542 r. przekształciły ją w kolegialny rząd (ss. 163, 164 zob. 130). Autor niestety nie podjął próby bliższego sprecyzowania, co rozumie pod tym pojęciem. Czy oznaczać ono miało, że obok księcia powstał kolegialny organ współrządzający krajem? ³ Jeżeli tak, to przytoczone postanowienia *Regimentsnottel* o składzie i kryteriach powoływania członków Rady Naczelnej nie stanowią wystarczającej podstawy dla takiego stwierdzenia. Bez odpowiedzi bowiem autor pozostawił bardzo istotny problem kompetencji tej Rady jako kolegialnego rządu. Generalnie można powiedzieć, że o ile autor trafnie i wnikliwie przedstawił genezę czy stan poprzedzający różne postanowienia *Regimentsnottel*, o tyle zbyt mało uwagi poświęcił równie ważnemu zagadnieniu, w jaki sposób i w jakim zakresie wprowadzono w życie *Regimentsnottel*, a zwłaszcza przepisy odnoszące się do ustalenia rządu ⁴

³ Przemawiają za tym m.in. następujące fragmenty omawianej pracy — op. cit., s. 168: „Tak więc powstanie nowej władzy centralnej, wspomagającej księcia w Prusach Książęcych, podobnie jak i w księstwach Rzeszy, jak można przyjąć, polegało na: przemianie dotychczasowej rady i głównych urzędów dworskich w swoiste kolegium [podkr. — E.C.], w urząd w technicznym tego słowa znaczeniu [...]” czy s. 169: „Artykuł ten [art. 1 — E.C.] był jednak poważnym zwycięstwem stanów, zwłaszcza szlachty pruskiej. W ten sposób miał się umacniać dualizm władzy [podkreśl. — E.C.] w ustroju stanowym w Prusach Książęcych” (zob. ss. 171, 179).

⁴ Autor zajął się tym zagadnieniem tylko w punkcie 2 rozdziału VI, op. cit., ss. 186—194 z tym, że na s. 189 stwierdza: „Szczegółowe przedstawienie realizacji przepisów III części *Regimentsnottel* [dotyczącej ustalenia rządu — E.C.], które zostały wyodrębnione w rozdziale poprzednim nie jest możliwe ze względu na szczupłość materiału, jakim dysponujemy [...]”.

Powszechnie wiadomo, że zachodzić może — i często zachodzi — rozbieżność między literą prawa a jego wprowadzeniem w życie.

Reformy przewidziane w *Regimentsnottel* dotyczyły wprawdzie spraw wewnętrznych Prus Książęcych, jednak swym znaczeniem wykraczały poza ramy Księstwa. Z uwagi na zależność lenną od Polski oraz z uwagi na możliwość przejęcia panowania w Prusach Książęcych przez książąt dopuszczonych do lenna, podjęto zabiegi o potwierdzenie tego dokumentu przez wymienione strony. Szczególnie zainteresowane tymi zabiegami były stany pruskie, widząc w zatwierdzeniu — jak to trafnie wykazał autor — gwarancję utrzymania w przyszłości uzyskanych uprawnień i wpływów. Zabiegi te zakończyły się początkowo niepowodzeniem, jeżeli chodzi o Polskę, później potwierdzeniem przez komisarzy królewskich tylko niektórych części *Regimentsnottel*; natomiast książęta dopuszczalni do lenna potwierdzili całość przywilejów stanów Prus Książęcych, a w tym *Regimentsnottel*.

W sumie pobudzająca do dyskusji niektórymi sformułowaniami praca J. Małka z całą pewnością w istotny sposób wzbogaciła polską historiografię odnoszącą się do Prus Książęcych.

Edmund Cieślak

Norbert Ommler, *Die Landstände im Herzogtum Preussen 1543—1561*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn, Bonn 1967, Druck: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität, ss. 230+155.

Obszerna monografia Norberta Ommlera stanowi z pewnością poważne osiągnięcie nauki zachodnio-niemieckiej. Autor podjął temat, który od dawna już czekał na opracowanie. Okres 1543—1565 w dziejach wewnętrznych Prus Książęcych był bowiem od kilkudziesięciu lat traktowany po macoszemu zarówno przez historiografię polską, jak i niemiecką. Historycy polscy koncentrowali uwagę głównie na momentach węzłowych w dziejach Księstwa Pruskiego w XVI wieku, takich jak powstanie chłopskie w Prusach w 1525 r. (Henryk Zins)¹, geneza „Regimentsnottel” z 1542 r. (Janusz Małek)² czy interwencja polska w 1566 r.³ Historiografia niemiecka od czasów ukazania się cennych studiów Maxa Toepfena i Kurta Breysiga⁴ niemal nie postąpiła naprzód w tej dziedzinie. A przecież były to lata szybkiego rozwoju parlamentaryzmu pruskiego, gwałtownego sporu religijnego spowodowanego działalnością Ossiana (spór ten posiadał również poważne reperkusje polityczne) i dojrzwania sprawy sukcesji brandenburskiej.

Głównym przedmiotem książki N. Ommlera są losy stanów pruskich poczynając od landtagu odbytego w grudniu 1543 r. (pierwszy landtag po ogłoszeniu „Regimentsnottel”) aż do 1561 r. tj. do momentu rozwiązania kwestii inflanckiej. Data początkowa, przyjęta przez autora, nie budzi żadnych zastrzeżeń. Istotnie, lata 1540—1542, w których książę Albrecht ogłosił „przywilej łaski” i „Regimentsnottel” stanowią w dziejach Prus Książęcych poważną cezurę, kończył się bowiem wówczas proces

¹ H. Zins, *Powstanie chłopskie w Prusach Książęcych w 1525 r.*, Warszawa 1953.

² J. Małek, *Ustawa o rządzie (Regimentsnottel) Prus Książęcych*, Toruń 1967.

³ S. Bodniak, *Polska a Prusy Książęce u schyłku rządów Albrechta*, Rocznik Gdański, t. 9—10, 1937, ss. 234—278; A. Pawiński, *Sprawy Prus Książęcych za Zygmunta Augusta w r. 1566—1568 (wstęp)*, Źródła dziejowe, t. 7, Warszawa 1879. Ostatnio problematykę 1566 r. podjął raz jeszcze J. Małek w dwóch artykułach: *Geneza sejmku 1566 r. w Prusach Książęcych*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1961, nr 4, ss. 497—527; *Proces kryminalny nowych radców w Kniawie-Królewcu 1566 r.*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1963, nr 2, ss. 181—232.

⁴ M. Toepfen, *Zur Geschichte der ständischen Verhältnisse in Preussen*, Leipzig 1847; K. Breysig, *Die Entwicklung des preussischen Ständethums von seinen Anfängen bis zum Regierungsantritt Friedrich Wilhelms*, drukowane jako wstęp w *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg*, Bd. 15, Berlin 1894. Mniejsze już znaczenie posiada praca E. Wichertha, *Die politischen Stände Preussens, ihre Bildung und Entwicklung bis zum Ausgange des 16. Jahrhunderts*, Altpreussische Monatsschrift, 1868, Bd. ss. 213—242, 419—464.